

17.11.96, NRK, 27.11.96.
(fikt fra
02.12.96)
m...
(m...)

Ulateigs likvidasjoner

Av Tore Pryser

Likvidasjoner i Norge under Okkupasjonen 1940-45 er fortsatt et ømtålelig tema. Dette viser bl.a. den pressedebatten om emnet som har pågått i «Aftenposten» i år. Denne debatten har ikke forstummet etter at Egil Ulateig har utgitt sin bok «Med rett til å drepe» (Tiden forlag). Den kaster ytterligere lys over emnet med sine mange eksempler og kritiske blikk på det som til nå har vært gjeldende synspunkter. I utgangspunktet skal Ulateig ha ros for dette.

Hvorfor vet vi så lite om emnet likvidasjoner? Hvorfor hisser enkelte seg så sterkt opp over at noen forfattere 50 år etter krigen våger å påstå at det ikke bare forekom 65 likvidasjoner, som er det offisielle tall, men noen flere? De tallene som i det siste året har vært nevnt er 100-110 (A. Moland), 150 (C. Stridsklev) og ca. 200 (E. Ulateig). I Ulateigs bok dokumenteres 136 nordmenn ved navns nevning. I tillegg kjenner han ca. 70 drepte tyskere ved navn.

Noen av disse dødsfallene kan opplagt diskuteres. Enkelte av Ulateigs eksempler på likvidasjoner er trolig heller spontane skyteepisoder med tap av liv i forbindelse med arrestasjoner. Noen kan også ha mistet livet i

britisk kontroll (SOE). Vi må også regne med at noen ble drept ved feiltakelser.

BØKER

■ Egil Ulateig
Med rett til å drepe
Tiden Norsk
Forlag

Hvorfor vet vi så lite om de tilfellene som tross alt forekom? Svaret på dette er *personvern* – når det gjelder adgang til de offentlige arkivene, både av hensyn til ofrene og de som sto for likvidasjonene, inkludert deres etterkommere. Vanligvis opererer forvaltningsloven med en tidsgrense på 60 år (§ 13 c). En endring i forvaltningsloven fra 1977 gir imidlertid Riksarkivaren når hensynet til personvern tilsier det rett til å «bestemme at taushetsplikten for opplysninger som oppbevares i arkivverket skal gjelde ut over 60 år».

Dette er forklaringen på at historikerne 50 år etter ennå ikke har skrevet noe av betydning om emnet likvidasjoner. Det skyldes ikke at vi ikke vil, men at vi til nå har respektert personvernet. Forøvrig finnes det ikke noen offisiell historisk skrivning i Norge, slik Ulateig hevder i sin kritikk av faghistorikerne (s.93). Ulateig må også fortelle oss hvilke norske histori-

offentlige arkiver.

Dessverre viser ikke Ulateig særlig konkret til materiale fra PRO når han behandler enkeltsaker. Dette gjengitt i form av et noteapparat ville ha hevet boken betraktelig som faghistorisk håndverk. At han dessuten bygger på kilder - både skriftlige og muntlige - som han «stort sett har lovet å holde hemmelig»

forskning på området. Når det gjelder likvidasjoner er meg bekjent Johs. Andenæs artikkel «Okkupasjonstidens likvidasjoner i rettslig belysning» i Tidsskrift for Rettsvitenskap fra 1948 det eneste arbeidet som foreligger.

Andenæs syn preges av «at rettsoppgjøret etter en seierrik krig alltid vil bli seierherrens jus-

110872

Utsnitt fra den norske regjeringens kartotek over forræderne. Skridt for skridt følger vi deres bevegelser — og de skal en dag få svare for sine handlinger!

Straff for quislinger, og for tyskere som øver mishandling...

Dette er ordlyden av Regjeringens anordninger, gjengitt i kronologisk orden:

EGG TIL DEN MILITÆRE STRAFFELOV 22. MAI 1902, VEDTATT 3. OKTOBER, 1941:

Den hinder av paragraf 14 i Straffeloven av 22. mai 1902 kan idømmes og fullbyrdes i opphør.

Hvor der etter den Militære Straffelov av 22. mai 1902 3de del kan idømmes som straff innen fengsel eller hefte fastsatte

for tvangsarbeid er idømt, forhold til rettighetsstup etter

den Militære Straffelov av 22. mai 1902 paragraf 20 samme virkning som om fengsel var idømt.

Paragraf 4: I forbindelse med dom på fengsel, hefte eller tvangsarbeid for noen forbrytelse omhandlet i 3de del av den Militære Straffelov av 22. mai 1902 kan de i den Militære Straffelovs paragraf 12 nr. 2 punkt B og C nevnte rettigheter for alltid fradømmes.

Paragraf 5: Denne anordning trer i kraft straks.

TILLEGG TIL DEN ALMINNELIGE BORGERLIGE STRAFFELOV AV 22. MAI 1902, VEDTATT 3. OKT. 1941:

Paragraf 1: I de tilfeller hvor der for forbrytelser mot kapitel 8 og 9 i den alminnelige Borgerlige Straffelov av 22. mai 1902 kan idømmes fengsel inntil på livstid, kan dødsstraff idømmes.

Dødsstraff kan ikke idømmes overfor personer som ved den straffbare handling foretagelse ikke var fylt 18 år.

Paragraf 2: Hvor der etter kapitel 8 og 9 i den alminnelige Borgerlige Straffelov av 22. mai 1902 kan idømmes fengsel eller hefte, kan også tvangsarbeid idømmes

innenfor de for fengsel eller hefte fastsatte grenser.

Paragraf 3: Når tvangsarbeid er idømt, har det i forhold til rettighetsstup etter den alminnelige Borgerlige Straffelovs paragraf 30, samme virkning som om fengsel var idømt.

Paragraf 4: I forbindelse med dom på fengsel, hefte eller tvangsarbeid for noen forbrytelse omhandlet i den alminnelige Borgerlige Straffelovs kapitel

Propagandamateriell utsendt fra London for å advare «quislinger og tyskere som øver mishandling».

Boken åpner med «Gulosten»s bestialske likvidasjon av Raymond Colberg våren 1942 (s. 19 ff). Men Ulateig glemmer å nevne at Colberg var agent for Abwehrs kontraspionasje III F og bl.a. hadde operert i Sandefjord-distriktet og avslørt en radiosender. Hans virksomhet førte til arrestasjon av 8 personer i mars 1941, deriblant politi-

Ulateig unnlater å nevne. Videre er det feil at hennes kontakt på Victoria terrasse var en antinazist. Kontakten som var SS-Sturmabführer Fritz Preiss ble medlem av det tyske nazi-partiet i 1937. I Norge ledet han Gestapos Referat IV A - det fryktede kommunistreferatet - som tjente Nazi-Tyskland på utmerket måte

te til alvorlige beskyldninger mot riksadvokat Sven Arntzen etter krigen. Riksadvokaten ble beskyldt for å ha kommet med opplysninger som førte til at XU-mannen Bjørn Johansen ble arrestert av tyskerne. Arntzen visste ikke at Johansen var i XU og ville bare hindre at han forsvant til Sverige uten å gjøre opp for seg etter en stillingsvedtak.

Professor Tore Pryser anmeldte Egil Ulateigs bok «Med rett til å drepe» i GLT mandag.

Pryser skrev om Ulateig

Kronikken «Ulateigs likvidasjoner» i mandagens avis var skrevet av professor Tore Pryser. Navnet hadde dessverre falt ut. Pryser er professor i historie ved Høgskolen i Lillehammer. Pryser's kronikk tok utgangspunkt i Egil Ulateigs bok «Med rett til å drepe» på Tiden Norsk Forlag.

og bl.a. hadde operert i Sandefjord-distriktet og avslørt en radiosender. Hans virksomhet førte til arrestasjon av 8 personer i mars 1941, deriblant politimannen Øyvind Ask og radioamatøren Andreas Bertnes som begge ble henrettet. Det er tull når Ulateig antyder at dette var en privat hevnaksjon. Colberg var en meget dyktig og farlig agent.

Ulateig nevner heller ikke at Ole Udengen, som ble forsøkt likvidert på Morskogen i januar 1945 (s. 148 ff), opprinnelig var Abwehr-agent med liv på samvittigheten. I 1941 hadde han operert i Harstad og bl.a. avslørt Per Spilling og Alf Pettersen som begge ble henrettet. Udengen unngikk såvidt dødsstraff i 1946. Fire av dommerne gikk inn for det, men dødsstraff krevde minst fem stemmer i lagmannsretten, så han fikk livsvarig (ikke 15 år som Ulateig skriver).

Et annet eksempel er likvidasjonen av Elsa Kristoffersen som ble funnet under Nesøy-brua i desember 1943 (s. 105 ff, 128). Ulateig hevder at tyske etterforskere kom fram til etter avhør av gjerningsmennene, at Kristoffersen ikke hadde gjort noe som gjorde henne fortjent til å dø, at hun ikke var noen angiver. Det har vært påstått at likvidasjonen kun var for treningsformål. Slik var det neppe. Den velorienterte Gestapotolken og Kriminaloberassistenten Gertrud Thielicke Karlsen hevdet å ha sett en rapport om at Kristoffersen var spion og angiver for politifullmektig Krantz i Stapo.

Angående Astrid Dollis som også ble forsøkt likvidert (s. 146 ff), hevder Ulateig at hun vant rettssaker i Sverige. Faktum er at hun ble dømt til 2 års fengsel for spionasje her, noe

for medlem av det tyske nazipartiet i 1937. I Norge ledet han Ges' os Referat IV A - det fryktede kommunistreferatet - som tjente Nazi-Tyskland på utmerket måte.

Angående legen Ingolf Andresen som overlevde et likvidasjonsforsøk våren 1944 (s. 144 f), ble ikke han frikjent for landssvik etter krigen slik det ofte hevdes, men dømt til 3 år og 6 måneders fengsel av lagmannsretten i 1948. Imidlertid ble han ansett som sinnsyk da gjerningene ble begått og slapp derfor soning. Andresen var en av SS-Hauptsturmführer Fehmers viktigste agenter, men arbeidet også for den svenske e-tjenesten.

Ulateig viser at det av og til kunne forekomme likvidasjoner ved misforståelser. Den eldre brukseieren Einar Haneborg ble drept i Aurskog i februar 1945 ved en misforståelse (s. 277 ff). Man trodde han hadde rapportert om en XU-flyktningetransport måneden før, som førte til at fire flyktninger ble arrestert. En kvinne som var med i følget ble ikke tatt og Ulateig mener hun var angiveren. Her har han helt rett. Jeg kan fortelle Ulateig at hennes etternavn var Andersen (fornavn oppgis ikke av personverngrunner). Hun var en ung hushjelp som ble en av SS-Hauptsturmführer Weiners viktigste agenter med nr. 83. Hun ble mest beryktet etter krigen for sin avsløring i november 1944 av Forno-gruppen tilknyttet «Pelle» Sollies sabotasjeorganisasjon, noe som kostet 7 personer livet. Det ga henne dødsdom, som ble omgjort til livsvarig tvangsarbeid.

Ulateigs bok handler også om annet enn likvidasjoner. Også noe av dette kunne vært kommentert nærmere. Plassen tillater ikke det. La meg bare ta en omstridt sak til slutt som før-

er medlem av det tyske nazipartiet i 1937. I Norge ledet han Ges' os Referat IV A - det fryktede kommunistreferatet - som tjente Nazi-Tyskland på utmerket måte. Angående legen Ingolf Andresen som overlevde et likvidasjonsforsøk våren 1944 (s. 144 f), ble ikke han frikjent for landssvik etter krigen slik det ofte hevdes, men dømt til 3 år og 6 måneders fengsel av lagmannsretten i 1948. Imidlertid ble han ansett som sinnsyk da gjerningene ble begått og slapp derfor soning. Andresen var en av SS-Hauptsturmführer Fehmers viktigste agenter, men arbeidet også for den svenske e-tjenesten. Ulateig viser at det av og til kunne forekomme likvidasjoner ved misforståelser. Den eldre brukseieren Einar Haneborg ble drept i Aurskog i februar 1945 ved en misforståelse (s. 277 ff). Man trodde han hadde rapportert om en XU-flyktningetransport måneden før, som førte til at fire flyktninger ble arrestert. En kvinne som var med i følget ble ikke tatt og Ulateig mener hun var angiveren. Her har han helt rett. Jeg kan fortelle Ulateig at hennes etternavn var Andersen (fornavn oppgis ikke av personverngrunner). Hun var en ung hushjelp som ble en av SS-Hauptsturmführer Weiners viktigste agenter med nr. 83. Hun ble mest beryktet etter krigen for sin avsløring i november 1944 av Forno-gruppen tilknyttet «Pelle» Sollies sabotasjeorganisasjon, noe som kostet 7 personer livet. Det ga henne dødsdom, som ble omgjort til livsvarig tvangsarbeid.

Så langt er Ulateigs framstilling grei. Det han glemmer å nevne er at Fanebust hadde fått opplysningene fra Sipo-tolken Kåre Torgersen i form av et anonymt brev skrevet i fengslet. Den tyske gestapisten Hans Krijom som etterforsket saken mot Johansen under okkupasjonen, hevdet at han ikke ble avslørt via Arntzens brev, men av den tyske militære e-tjenesten Abwehr. Også dette burde vært nevnt i boken.

En detalj til slutt: SOE-mannen Johnny Pevik var ikke med på det mislykkede likvidasjonsforsøket mot Henry Rinnan da Karl Dolmen ble såret (s. 180), men satt allerede arrestert på Misjonshotellet i Trondheim under lås og slå. Lederen av gruppen var Ole Halvorsen utlånt fra Asbjørn Sundes gruppe. Den andre Knut Brodtkorb Danielsen var SOE-agent som Pevik. Saken viser forøvrig at kommunister og SOE kunne samarbeide.

Andre større eller mindre feil kunne også vært nevnt. Konklusjon: Til tross for at det ikke er vanskelig å komme med innvendinger og peke på feil, er Ulateigs bok et viktig bidrag til okkupasjonsårenes og rettsoppgjøret historie. Derfor anbefales den lest med kritikk.

Berteljan isjen

Myzgi A.

kan opplyste diskuteres. Men det av Ulateigs eksempler på likvidasjoner er trolig heller spontane skyteepisoder med tap av liv i forbindelse med arrestasjoner. Noen kan også ha mistet livet i forbindelse med sabotasjer, tilfældige sammenstøt o.l. Men de alle fleste av likvidasjonene synes å være på forhånd planlagte handlinger for å ta livet av angivere eller andre som ble vurdert som farlige for motstandsbevegelsen.

La meg først få slå fast at uansett om det dreier seg om 65 eller 200 er tallene veldig små. I Danmark som først fikk motstandsvirksomhet for alvor da kommunistene startet opp i august 1943 er tallet ca. 400, altså minst dobbelt så mange som i Norge. Og i Frankrike regner historikerne med hele 10.000.

Med andre ord er tallet på likvidasjoner i Norge lite. Tallet må sees i forhold til at 4037 personer ble dømt for angiveri/agentvirksomhet etter okkupasjonen. Enda flere ble mistenkt, men dette lot seg ikke bevise. Det er også en overdrivelse å si som Ulateig gjør at likvidasjonene fra våren 1944 fikk motstandskrigen til å endre karakter, at det nå nærmet seg «virkelige serbiske tilstander, om ikke i kvantitet, så i kvalitet» (s. 173). Partisaneringen mot tyskerne i Serbia og okkupasjonen i Norge er usammenliknbare størrelser.

Likevel hisser altså enkelte seg opp over forskjellen mellom 65 og 200, som er tallene som foreligger. Etter krigen tok Jens Chr. Hauge ansvaret for 55. Sannsynligvis er dette dem som en gruppe ansvarlige i Hjemmefrontledelsen to siste krigsårene besluttet måtte late livet. Men Hauge var langt fra herre over liv og død. Det er all grunn til å tro at enkelte også ble likviderte etter lokale hjemmefront-initiativ, av kommunistiske motstandsgrupper, av XU styrt fra Stockholm, og av grupper under

personvernet. Forøvrig finnes det ikke noen offisiell historisk skrivning i Norge, slik Ulateig hevder i sin kritikk av faghistorikerne (s.93). Ulateig må også fortelle oss hvilke norske historikere som han påstår har hevdet at Tysklands fremferd mot Norge fritok oss fra å følge folkerettens regler (s. 166).

Personvernet er også grunnen til at Egil Ulateig ikke har sluppet til på landssvikarkivet og andre relevante kilder i Riksarkivet på sin jakt etter opplysninger om likvidasjoner. I stedet har han vært henvist til andre kilder som illegale aviser, NS-aviser, avisreportasjer etter krigen og intervjuer med personer mange år etterpå. Slike kilder - og ikke minst de illegale avisene - inneholder en god del faktiske feil.

En grov feil er f.eks. likvidasjonen av Einar Hærland i Sporveisgaten i Oslo i juni 1944 (s. 130). Hærland var major i det sivile luftvernet og mistenkt av tyskerne for illegal virksomhet her. Derfor ble han valgt ut som første offer i «Blumenpflücken», en operasjon som Gestapo selv iverksatte for å kaste skylden på motstandsbevegelsen. Det var SS-Hauptsturmführer Weiner ikledd sivile norske klær som personlig skjøt Hærland i trappoppgangen hvor han bodde. Weiner forteller selv om likvidasjonen: «Neste dag ble jeg innkalt til Fehlis som uttalte at jeg ikke hadde opptrådt på helt tilforlatelig måte, i det jeg bare hadde skutt et skudd, mens patriotene pleide å skyte flere».

Jeg synes det er helt greitt at Ulateig tar opp emnet likvidasjoner og «forsøker å plassere dem mot en kulisse av rett og moral», som han sier (s. 11). At han spesielt har hatt nytte av det nylig «frigitte» SOE-arkivet i Public Record Office i London (PRO), innebærer adgang til kilder som kan kompensere for at han ikke slipper til i norske

noteapparat ville ha hevet boken betraktelig som historisk håndverk. At han i tillegg bygger på kilder - både skriftlige og muntlige - som han «stort sett har lovet å holde hemmelig» (s.12), er selvsagt også et problem for faghistorisk etterprøvarhet. Men jeg har forståelse for problemet hans på bakgrunn at det alltid har vært tabu for aktørene å snakke om disse sakene.

Ulateig er som nevnt opptatt av både rett og moral. I denne sammenheng bringer han inn folkeretten. Som kritikerne av rettsoppgjøret etter krigen har for vane - særlig «Folk og Land»-kretsen og forfatteren Kjell Fjørtoft - bringer han inn i sammenheng med folkeretten både spørsmålet om karakteren av kapitulasjonen i Trondheim 10. juni 1940 som han mener var en fullstendig kapitulasjon, og om Norge i det hele tatt deltok i 2. verdenskrig som alliert makt, til tross for militærvikten med Storbritannia. Ulateig kunne her ha opplyst hvilken dokument-samling om folkerett han bygger på, når det konkluderes med at Norge ikke ble betraktet som alliert (s.96).

Kapitulasjonen og spørsmålet om Norges status som alliert er en gammel diskusjon, som jeg skal jeg la ligge i denne omgang. Ulateigs hovedpoeng i forhold til bokens tema er imidlertid at likvidasjoner var folkerettsstridig, med andre ord at dette var krigsforbrytelser (s.97). Den tyske historikeren Robert Bohn som har arbeidet mye i norske arkiver, skriver i 1993 i artikkelen «Schuld und Sühne» at gjerningene til likvidasjonsgruppene ikke kan betraktes som rettsmessige etter folkerettens regler (Ulateig s. 98). Dette er et vanskelig tema. Blant sakkyndige jurister internasjonalt hersker det mye uenighet om tolkningen av folkeretten på dette punkt. I Norge har det vært minimal

skrift for Rettsvitenskap fra 1940 det eneste arbeidet som forigger.

Andenæs syn preges av «at rettsoppgjøret etter en seierrik krig alltid vil bli seierherrens justis», som hans eldre kollega, professor F. Castberg uttalte generelt om rettsoppgjøret i 1961. Her skulle jeg ønske meg en skarpskodd jurist av yngre årgang som kunne forsket på dette feltet i lys av ettertidens erfaringer og i et internasjonalt perspektiv. Jeg er imidlertid ikke jurist og må la denne innfallsvinkelen ligge.

Det moralske og realhistoriske kan jeg derimot si noe om. Ulateig er moralsk når han dommer dem som utførte likvidasjonene strengere enn dem som ble likvidert. Han aksepterer ikke at kampen mot tyskerne og NS mer og mer framtvang handlinger av typen «øye for øye, tann for tann». Her må jeg si meg enig med advokaten Peter Munthe Kaas som i diskusjon med Johan Scharffenberg høsten 1947 hevdet at man ikke kunne måle krigens handlinger med fredens målestokk (s. 343). Som Ulateig viser var Scharffenberg en av de få som kritiserte likvidasjonene. En annen var forøvrig historieprofessor Arne Bergsgård som også ønsket likvidasjonene gransket, noe som viser at iallfall ikke alle historikere har godtatt dette.

Jeg synes det er bra at Ulateig nå har kommet med det første større bidraget til å belyse likvidasjonene i Norge under okkupasjonen. Han får også fram mye nytt stoff. Ikke minst vanlige lesere vil finne stoff som ellers ikke har nedfelt seg i historiebøkene. Likevel kan det reises kritiske merknader til boken. En hovedsvakheter er at Ulateig i en god del tilfeller unnlater å gå inn på den realhistoriske bakgrunnen for likvidasjonene. Her er noen eksempler:

*T.P. skriver at
altså til seierherrens
justis som
en kjemping, der
medt ikke
seierherrens historie
= offisiell historie
- Jo, hvem?*

27.11.1944

*Joan. Gilt aban
mangfoldig!*